

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Viggo Sørensen:

An-tooo-nius!

– hvorfor råber man dét?

Under arbejdet på en artikel om gemme- og fangelege (Ord & Sag 2010 s.4 ff) stødte jeg igen og igen på navnet antonius i Jysk Ordbogs samlinger – som navn på en populær boldleg. I ordbogen¹ har vi som forklaring på det fremmedartede navn blot henvist til mandsnavnet Antonius; men hvordan kan dette ikke netop jyskklingende mandsnavn tænkes at smitte af på en ganske usofistikeret børneleg? Navnet forlanger en mere fyldig forklaring.

Mange læsere har formentlig selv som børn leget antonius, men lad mig alligevel opridse legens forløb i hovedtræk. De legende opdeles på to hold, der stiller op på hver sin side af en lav bygning, som man frit kan bevæge sig rundt om (typisk et vaskehus, et vognskur el.lign.). Det ene hold starter med at kaste en bold over huset (den må gerne undervejs ramme taget, og så giver det bedst lyd hvis det er et tegl- el. bliktag); samtidig råber kasteren *an-tooo-nius!* Holdet på den anden side forsøger at gribe bolden; lykkes det ikke, er det deres tur til at kaste den tilbage over huset med samme råb. Men bliver den grebet (nogle steder dog først når den bliver grebet tredje gang), må griberen løbe (eller liste sig) omkring en af husgavlene, styrte frem og råbe *stå!* el. *stop!* Modstanderholdet, som er i vild flugt bort, i samme øjeblik de har set ham/hende runde hushjørnet, skal straks standse ved råbet. Råberen må nu (typisk) tage tre skridt hen imod dem, derpå spytte så langt han/hun kan, og så fra stedet, hvor spytklatten ramte, prøve at ramme (“stikke”) en fra modstanderholdet med bolden. Lykkes det, er spilleren “erobret” og må følge med om på vindersiden (eller i en variant: udgå af legen). Nu skal vinderholdet så give bolden op på ny

med råbet *an-tooo-nius*, og taberne fra før får chancen for at revanchere sig. Spillet ophører, når alle spillere på det ene hold er “erobret” eller elimineret, og man kan evt. begynde forfra med ny hold.

Men nu tilbage til den etymologiske udfordring: hvorfor i al-verden hed legen antonius, og hvorfor råbte man sådan? (if. Jysk Ordbogs samlinger i det meste af Nørrejylland, men kun sporadisk i Sønderjylland, se kort 1). Jørn Møller² giver intet svar i sin beskrivelse af antonius, og spredte forsøg på at sætte navnet i forbindelse med helgenen St. Anthonius er den rene fantasi.³ Vejen til en bedre forklaring kunne tænkes at gå omkring de andre betegnelser for legen, vi finder i Jysk Ordbogs samlinger (først og fremmest i besvarelserne fra 1989 ff. af spørgeliste DB, spm. 25). Det drejer sig om flg.: (a) *stanto* eller *stanton*, optegnet 6 steder i Vestjylland; (b) *ejva bomba*, optegnet 4 steder nordøst for Randers og (i varianterne *hajova*, *ejjover*) 2 steder

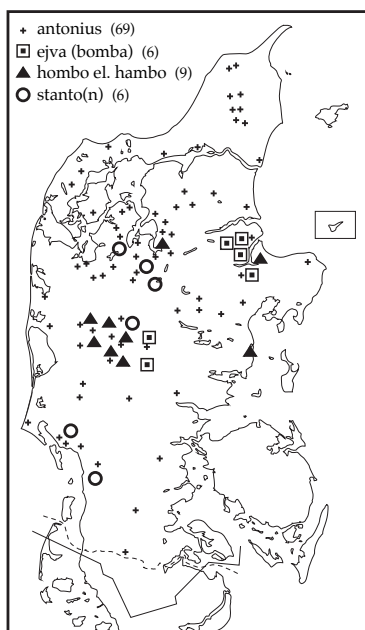

Fig. 1. Optegnelser i Jysk Ordbogs samlinger af navn på boldlegen antonius (hvor en bold kastes over en lav bygning).

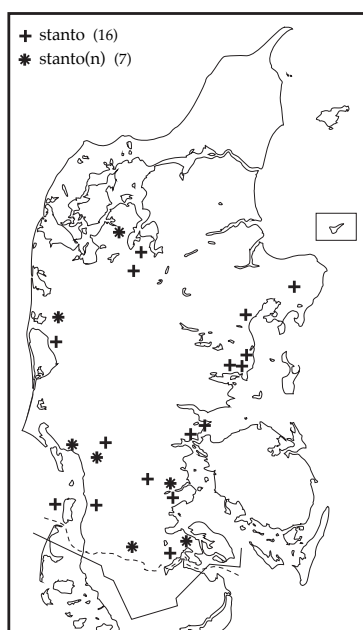

Fig. 2. Optegnelser i jysk Ordbogs samlinger af *stanto(n)* som navn på boldleg (hvor man modsat antonius kaster en bold i vejret).

på Give-egnen; (c) *hombo* eller *hambo*, optegnet 6 steder på Herning-egnen og 3 steder i det mellemste Østjylland; se atter kort 1.⁴

Stanto er egentlig navn på en beslægtet boldleg. I denne er deltagerne ikke opdelt på hold, men stiller sig i en rundkreds. En starter med at kaste bolden op i luften, idet han råber navnet på en af de andre; det er så den anråbtes opgave at gribe bolden. Lykkes det, kaster han/hun den selv op i luften til et nyt navn; men griber den anråbte ikke bolden, skal han/hun hurtigst muligt få fat på den, alt imens de øvrige flygter væk. Når bolden er fanget, råber han/hun *stanto!* (med hovedtryk på første stavelse) eller *stop!*, og så skal de andre straks "stivne". Den med bolden får evt. (som i antonius) 3 skridt og en spytklat til at nærme sig de øvrige og skal herefter forsøge at ramme en af dem. Lykkes det, er det den ramtes tur til at kaste bolden i vejret; ellers må kasteren selv gøre det. Oftest er der koblet et regnskab til legen: første gang man rammes eller selv rammer ved siden af, får man et "minus", og der tælles efterhånden op (til man – efter at have fået tre el. fem "år" – skal "løbe spidsrod" og udsættes for "stening" af en "bøddel", hvorefter man risikerer at måtte gå ud af legen som "død").⁵ I Jysk Ordbogs samlinger foreligger 23 optegnelser af denne leg, fordelt som vist på kort 2, modsat antonius med stigende tæthed mod syd, hvor også formen *stanton* (med afsluttende -n) står langt stærkest.

En anden beslægtet leg kaldes af Jørn Møller⁶ abum-bibom eller abrikos. Her kastes bolden ikke op i luften, men mod et plankeværk el.lign., hvorpå der med store bogstaver er skrevet A, B, C etc. Hver deltager får (i et indledende ritual) tildelt et bogstav, og den kastende råber da ikke navnet på en anden deltager, men et ord, der begynder med det pågældende bogstav (dog i reglen ét og samme ord, efter lokal vane, fx *abrikos!*). Videre forløber legen stort set som den førnævnte *stanto(n)*, og det er da også i reglen råbet herfra (*stanto!*), den med bolden bruger til at standse de bortflygtende.

Ovenstående sammenstilling af tre tæt beslægtede boldlege skal nu være udgangspunkt i forsøget på at forklare, hvordan legen antonius har fået sit navn – eller har fået et af de andre navne på kort 1. For at gøre fremstillingen så klar som muligt, vil jeg fortsat henvise til de tre beskrevne typer af lege med antikva skrift (antonius, *stanto*, abrikos), medens navne på legene skrives med kursiv skrift (*antonius*,

ejva bomba, stanto(n) etc.) ligesom de anvendte råb, disse blot ekstra markeret med udråbstegn (*antonius!*, *stanto(n)!* etc.).

Af de tre lege er stanto uden tvivl den ældste: for det første kan den leges uden specielle krav til lokaliteten (såsom lav bygning eller plankeværk) og – bortset fra bolden – uden krav om særlige hjælpemidler (fx kridt); for det andet indgår der ritualer, som afspejler en ældre, mere korporlig legekultur; for det tredje har råbet *stanto(n)!* formentlig rødder tilbage til latinskolejargon⁷; og for det fjerde benyttes *stanto(n)!* næsten fast som stopråb også i abrikos, hist og her endda i *antonius*⁸ (hvilket tyder på, at disse lege har arvet råbet fra stanto). Jysk Ordbogs samlinger rummer da også ældre optegnelser om stanto end om de to andre lege – ældst Krist.BRL:572, som må afspejle legens form forud for 1850.

Men ligesom stopråbet synes ført med over i yngre afarter (eller afløsere) af legen, så kan selve legens navn *stanto(n)* vel også tænkes stedvis at være gået i arv – ligesom der er udvekslet navne mellem nærtbeslægtede fange- eller gemmelege (jf. Ord & Sag 2010). Heri ligger formentlig forklaringen på, at legen *antonius* enkelte steder i Vestjylland kan hedde netop *stanto(n)*. De fleste af stederne ligger så langt mod nord, at man med kort 1 og 2 in mente let kan forestille sig, at legen *antonius* heroppe har næsten udkonkurreret den ældre stanto, så overførsel af navnet *stanto(n)* altså har kunnet ske uden større mulighed for forveksling.

Tilsvarende kan legen abrikos tænkes glosemæssigt at have smittet af på *antonius* – ja endog være ophav til navnet *antonius*. Som det blev antydnet ovf., kan deltagernes dæknavn i abrikos være hvad som helst, bare de begynder med A, B osv., og man lokalt kan enes om dem. Men det er den, der får navn med det forreste bogstav A, som starter legen⁹, og det er derfor også dette dæknavn, der bruges som navn på legen: *abrikos* i optegnelser fra Kalundborg-egnen og Løgstør¹⁰, *abraham* i optegnelser fra Rønne og Vendsyssel¹¹, *abom* i optegnelse fra Neksø.¹² Altsammen fremmedklingende navne – sandsynligvis navne (eller rester af navne), børnene har mødt i skolens pensum. Hvorfor så ikke også *antonius*? Dét navn er ganske vist ikke optegnet for abrikos, men mig bekendt er legen som sådan overhovedet kun registreret i 7-8 kilder (nogenlunde ligeligt fordelt på Jylland, Sjælland og Bornholm).

Antagelsen af, at nogen (ved en eller anden lejlighed) har grebet til *antonius!* som A-ord i legen abrikos, overflødiggør i hvert fald en semantisk forklaring på, at antonius-legen hedder, som den gør; for sammenhængen er i så fald rent formel: *antonius* har (for en tid, på bestemte lokaliteter) bidt sig fast som navn på legen abrikos, og herfra er det siden overført til den yngre leg, hvor man kaster med bold over et tag (som navn på legen: *antonius*, og som råb i den: *antonius!*); i takt med, at antonius-legen udkonkurrerede abrikos, bredte navnet *antonius* sig, nu selvfølgelig kun som navn på den sejrende leg. Sejren behøver i øvrigt ikke udelukkende at være befordret af børn, men kan (ligesom det gælder mange andre friluftsslege) tænkes fremmet af lokale lærere: antonius kræver samme agtpågivenhed og kropsudfoldelse som abrikos, ja mere¹³, og samtidig undgås de pædagogisk set forkastelige korporlige ritualer i den gamle leg. Lærerstandens var i årtierne omkring 1900 stærkt involveret i udviklingen af legemsøvelser (herunder boldspil) for børn og unge.¹⁴

Det nordøst- og midtjyske *ejva* (*bomba*) (el.lign.) kan vel næppe forklares ved en tilsvarende overførsel? Og dog: de fleste optegnere staver ganske vist ordet med *ej-*, men dén skrivemåde afspejler i dansk retskrivning et udtalt *aj-*, så ordet kunne godt kandidere som A-ord i abrikos-legen. Dæknavnene i legen blev aldrig skrevet ned, blot råbt med reference til et af bogstaverne på plankeværket, og faktisk vides *sødekage* at have fungeret som C-ord, *Hjorten* som J-ord.¹⁵ Ideen om *ejva* som overført A-ord bestyrkes af, at det i området nordøst for Randers altid kombineres med B-ordet *bomba*: ligesom legen antonius her kan hedde *ejva bomba*, så fortsætter man efter kasteråbet *ejva* med at råbe *bomba*, hvis det ikke lykkes kasteren at få bolden over huset – altså som et afblæsningssignal til modstanderholdet. Og netop en sådan kombination af dæknævne for A og B ses allerede brugt som navn på den gamle abrikos-leg i 3 ud af de 7-8 optegnelser, der findes: *abum-bibum*, *abraham-bibum*, *abraham-bebus*.¹⁶

Også for *ejva* omgås hermed kravet om en semantisk baseret etymologi. Men ligesom *stanto(n)* vel kan føres tilbage til en ordre på latin, og navne som *abraham* og *abrikos* muligvis er aftryk fra skoleundervisningen, så ville det naturligvis være mest tilfredsstillende, om man selv bag et navn som *ejva* kunne ane et “rigtigt” ord (omend

i forvansket form). I betragtning af, at dæknavnene i abrikos udviser den særeste blanding af traditionelt og helt nyt ordstof, kunne jeg såmænd godt fristes til at gætte på, at der bag *ejva* skjuler sig navnet på den amerikanske delstat Iowa (hvortil en del danskere udvandrede i sidste halvdel af 1800-tallet). Så melder sig straks *bomba*, men her giver jeg op for nærværende.

Af særnavnene på kort 1 står nu kun *hombo* (el. *hambo*) tilbage til forklaring. I god overensstemmelse med traditionen har vi i web-udgaven af Jysk Ordbog tolket dette som en særegen brug af det fra engelsk indlånte ord *humbug*¹⁷, og flere af ordbogens kilder hælder til samme opfattelse. Men ved nærmere eftertanke virker tolkningen uholdbar: det er ikke let at se nogen semantisk sammenhæng, og udtalen af legens navn synes ikke på jysk grund at følge det engelske låneords udtale (i dettes betydninger af “svindel”, “snyde-slips” etc.). Medens det sidste altid er optegnet med udlydende *-k*, *-g* el. *-q*, er navnet på (og udråbet i) legen almindeligvis optegnet med udlydende vokal (*-o*, *-u*), i den eneste lydskrevne form (fra Odder-egnen) *'håm₁bu'*.

På den anden side er *hombo* jo heller ikke noget A-ord (som *antonius* og et par andre af legens navne) – medmindre da, at det indledende *h-* er sekundært! Men hvilket A-ord skulle i så fald ligge bag? Måske et ord medtaget i Videnskabernes Selskabs Dansk Ordbog (1793), men allerede dengang kaldt forældet: *Andbod* el. (med lydlig assimilation) *Ambod*.¹⁸ Ordet er gammelnordisk, betyder “redskab” el. lign. – og kan (som eufemistisk omskrivning) også bruges om penis, det mandlige “redskab”. I svenske ordbøger ses ikke rester af ordet, men Norsk Ordbok har det med – og ikke kun i former som *an-* el. *ambu* (etc.), men dér også forsynet med et indledende *h-*: *hambo*, *hambu* etc.¹⁹

Hvis man forestiller sig et gammeldansk *anboth* med tab af udlydende spirant og (ligesom i norsk) assimileret til *ambo*, siden forsynet med et “falsk” *h-*, så bliver resultatet næsten den udtale, hovedparten af *hombo*-kilderne på kort 1 må formodes at dække. Og det er absolut tænkeligt, at halvstore knægte har brugt et sådant “uartigt” (men i kraft af forældelse fordækt) ord, når der blev brugt navne i en gammeldags, grovkornet drengelig som abrikos. Ordet må da (for at kunne tjene som A-ord) formodes stadig at have haft formen

ambo, så at det først efter at være overlånt til den sejrende antonius-leg har fået fået sit sekundære *h*-. På det tidspunkt må de sidste vage fornemmelser af ordets karakter være borte, og *ambo* har stået tilbage som totalt uforståeligt. Sådanne fordækte ord er lette ofre for udtaleændring i retning af lydligt nærliggende, men mere gængse ord; så gad vidst, om *ambo* ikke har fået sit *h*- fra et i jysk dialekt velkendt ord som *hambugt* (= knæhase)²⁰; en overgang af førstestavelsens *am*- > *âm*- – enten før eller efter tillægget af *h*- – svarer helt til en sporadisk lydudvikling i låneordene *am*¹*pløj*, *ampli*¹*gere*, ²*ampel*, *ampre*.²¹

Her ved vejs ende vil læseren måske indvende, at ny kultur-fænomener (det være sig genstande, materialer eller begivenheder) i almindelighed får ny navne – hvad enten disse så indlånes med fænomenet, eller navnet dannes på dansk grund (typisk ved sammensætning eller afledning). Men faktisk er genbrug af eksisterende ordstof (som i ovennævnte boldlege) et ligeså vigtigt (om end mindre iøjenfaldende) middel, når sproget skal holdes opdateret til virkeligheden. Tag fx ordet *sodavand*, i det tidlige 1800-tal oversættelselån fra engelsk (*sodawater*) som betegnelse for kul-syreholdigt vand, i det bedre borgerskab serveret med knust is i, evt. også lidt whisky eller gin. I 1900-tallet udvides ordet til også at omfatte tilsvarende vand tilsat frugtsmag og farve, stadig mest drukket af voksne, men nu i jævner lag, fx (tilsat lidt akvavit) som en “flyversjus” for kvinder.²² Efter 2. verdenskrig, hvor amerikansk slikkultur vandt indpas herhjemme, gled navnet hurtigt over på al slags sød læskedrik til børn – og fungerer i dag kun som navn på dét, mens den oprindelige sodavandstype har fået specialbetegnelser som *mineralvand* eller *danskvand*.²³

Noter

¹ www.jyskordbog.dk, artiklen *an'tonius*. – ² JMøller.SH: 16f. – ³ fx RibeAmt. 1986:524, JyllP. 6.aug. 2004, (sprogubrik i) sektion 4:6. – ⁴ Til eksemplerne på *ejva* (*bomba*) er medregnet én kilde (i Nordøstjylland), som kun omtaler dette råb, men ikke eksplicit giver legen navn; på et tilsvarende grundlag er én kilde (på Herning-egnen) regnet med blandt *hambo*-eksemplerne. – ⁵ JMøller.SH:29f. (uden angivelse af primær kilde, modificeret el. suppleret med optegnelser ved Fr. Knudsen fra det mellemste Østjylland og Sønderjylland; i min gengivelse suppleret med nogle få oplysninger fra Jysk Ordbogs samlinger). De nævnte (fysisk ret belastende) ritualer synes helt

opgivet omkring 1900. – ⁶ JMøller.SH:31f. (baseret på optegnelse fra Kalundborg ved Fr. Knudsen, DFS 1906/35, modificeret el. suppleret af sammes optegnelser fra Bornholm, Løgstør, Fredericia, Haderslev og Nyborg). Jeg har tilladt mig at rette Møllers stavemåde (*abricos*). – ⁷ If. ODS.XXI:996 er *stanto* ”maaske egl. lat(insk) imp(erativ) flt.” (altså = stå (I) stille!). Formen *stanton* må formodes at være sekundær, vel ved tilslutning til lydbilledet i mere kendte ord. – ⁸ RibeAmt.1986:524; desuden i to besvarelser fra Midtvestjylland i spl. DB 25. – ⁹ Krist.BRL:578. – ¹⁰ Krist.BRL:577f., JMøller.SH:32. – ¹¹ JMøller.SH:32, hhv. AEsp.VO.I:27. – ¹² JMøller.SH:32. – ¹³ ”Drenge og Piger kan med Glæde og Interesse lege denne Leg [nemlig antonius]. Jeg har endnu aldrig bemærket Snyderi i Legen, og jeg tænker, at Legens Tiltrækning ligger i den Spænding, Deltagerne staar i, naar de efter Kastet over Huset venter paa Bolden fra Modstanderne: for at se, om Bolden atter kommer til Syne oppe i Luften, eller der viser sig en Fjende paa Hjørnet med Bolden i Haand. Derfor holdes der skarpt Udkig til begge Steder.” Gymnastisk Tidsskrift 1921:151f. – ¹⁴ Gymnastisk Tidsskrift (1915-35) er et fremtrædende forum for fysiologer, idrætspædagoger og læreres drøftelse om, hvordan man udvikler og udbreder egnede legemsøvelser for unge. Den i note 6 nævnte lærer Fr. Knudsen bidrager flittigt med artikler – også i hans egenskab af folkemindesamler, nemlig med beskrivelser af lege og boldspil, som de i forvejen praktiseres af skolebørn rundt omkring i landet. Citatet i note 13 er hentet fra en af hans artikler. – ¹⁵ Krist.BRL:577f. – ¹⁶ JMøller.SH:31+32, AEsp.VO.I:27. – ¹⁷ ODS. VIII:636, www.jyskordbog.dk, artiklen *humbug*, bet. 3; ordet er if. PSkautrup.DSH. III:393 indlånt i perioden 1750-1800. ¹⁸ VSO.I:153; de få eksempler er hovedsagelig hentet i vore gamle landskabslove. Også i Kalkar.I:54 og V:32 er ordet medtaget (bl.a. med citat fra Peder Låle). Men det forekommer ikke i nyere danske rigssprogs- el. dialektordbøger. – ¹⁹ NO.I:67. – ²⁰ www.jyskordbog.dk, artiklen *hambugt*. – ²¹ Se de pågældende artikler i www.jyskordbog.dk. – ²² ODS.XX:1294, artiklen *Sodavand*, betydn. 2.3. – ²³ DDO.IV:124, I:615.

Litteratur

AEsp.VO. = Arne Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog* I-VI. 1972-2000. – DFS. = Dansk Folkemindesamling. Kbh. – DDO. = *Den Danske Ordbog* I-VI. 2003-2005. – Encykl. = *Den Store Danske Encyklopædi* I-XX. 1994-2001. – *Gymnastisk Tidsskrift* 1915-1935. – JMøller.SH. = Jørn Møller: *So i Hul – og 99 andre gamle boldspil og kastelege* 1990. – JyllP. = *Jyllands-Posten* 1871 ff. – Kalkar. = Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog* (1300-1700). I-V. 1881-1918. – Krist.BRL. = Evald Tang Kristensen: *Danske Börnerim, Remser og Lege* 1896. – NO. = *Norsk Ordbok* I ff. 1966 ff. – ODS. = *Ordbog over det danske Sprog* I-XXVIII. 1919-1956. – RibeAmt. = *Fra Ribe Amt* 1903 ff. – PSkautrup.DSH. = Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie* I-V. 1944-1970.